

ALMANTAS SAMALAVIČIUS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

IVANO ILLICHO IDĖJŲ ARCHEOLOGIJA

Ivan Illich's Archeology of Ideas

SUMMARY

The intellectual map of the schools of thought and key thinkers of XXth century so remains somewhat bleak in Lithuanian academic discourses. The penetrating, unconventional critique of Western institutions developed by Ivan Illich throughout several decades of the last century for a number of reasons remains largely unknown in Lithuanian academic culture. This article is one of the first attempts to present an overview of his archaeology of ideas and to trace the main shifts in his intellectual life. The article also analyses the sources and background of his arguments and reconsiders his impact on the critique of modernity's institutions from a deep historical perspective. It is suggested that his personal biography is a key importance in trying to understand in what contexts his ideas took form. The first part of the study is a general biocritical overview of his life, personality and most essential works, with an emphasis on the main stages of his intellectual endeavour. The second part is directed toward the analysis of his critique of Western institutions and modern systems: school, transportation, health care. The later shift toward historical studies of concepts is reconsidered in the context of his life-long research interests.

SANTRAUKA

XX a. minties mokyklų ir svarbesnių mąstytojų intelektualinis žemėlapis Lietuvos akademiniame diskurse tebėra išlaikęs kontūrinius bruožus. Skvarbi esminė Vakarų institucijų kritika, kurią per kelis paskutiniuosius XX a. dešimtmečius pateikė Ivanas Illichas, Lietuvos akademinėje kultūroje yra iš esmės nežinoma. Šis straipsnis yra vienas pirmųjų bandymų apžvelgti ir įvertinti jo atliktą idėjų archeologiją, išryškinti svarbiausius mąstytojo intelektualinio gyvenimo etapus ir aptarti jo argumentų kontekstą bei išsiaiškinti, kaip šis tyrinėtojas analizavo modernybės institucijų esmę istorinėje perspektyvoje. Remiamasi prielaida, kad filosofo ir istoriko asmeninė biografija leidžia adekvačiau suvokti, kokiame kontekste formavosi jo idėjos. Pirmoji studijos dalis yra biokritinė Ilicho gyvenimo ir svarbiausių darbų apžvalga siekiant nušviesti pagrindinius intelektualinių interesų raidos etapus. Antroje dalyje nagrinėjama jo pateikta Vakarų institucijų ir modernųjų sistemų (mokyklos, transporto, sveikatos priežiūros) kritika. Posūkis link istorinių studijų vėlyvesniuose Ilicho darbuose aptariamas jo viso gyvenimo tyrinėjimų kontekste.

RAKTAŽODŽIAI: Ivanas Illichas, institucijų kritika, raida, rašto istorija.

KEY WORDS: Ivan Illich, critique of institutions, development, history of script.

Moderniojoje eroje išgalėjusį profesionalizmo kultą Ivanas Illichas toliau nagrinėjo kartu su savo bendradarbiais ir bendraminčiais parengtoje nedidelėje kolektyvinėje studijoje *Igalumą atimančios profesijos*, kurioje apibendrina ankstesnėse knygose išdėstytus argumentus, nuvainikuojančius eksperto-specialisto mitą. Nors šis veikalas skaitytojams buvo pateiktas kaip darbinis, papildomų korekcijų reikalaujantis tyrimas, jame buvo kritiškai aptarti esminiai moderniosios visuomenės gyvenimo ramsčiai. Illich'o esė, parašyta tarsi epitafija „profesionalizmo amžiu“, išryškino svarbiausius nagrinėjamos temos aspektus: profesionalų dominavimo prigimtį, jų isteblišmento padarinius, dirbtinai sukurtų ir visuomenei primestų „poreikių“ bruožus, taip pat ir iliuzijas, kilusias galutinai pasidavus „profesionalų vadybai“. Pasak filosofo, moderniaisiais laikais iškilusi ir sustiprėjusi specialistų kasta sukūrė sąlygas dirbtiniam poreikių kūrimui: „Šiandieną gydytojai ir socialiniai darbuotojai – kaip kadaise šventikai ir teisininkai – įgijo teisėtą galią sukurti poreikį, kurį remiantis įstatymu tik jiems patiems leidžiama patenkinti.“⁴¹ Ši modernių laikų kasta valstybę pavertė savotiška holdingo kompanija, leidžiančia galioti tos kompanijos sukurtoms ir nustatytoms kompetencijoms, kurios, suprantama, priklauso tik sertifikuotiems profesionalams. Būtent jie nustato, ko jų klientai privalo stokoti ir geisti, be to, jie skelbiasi esą tie, kurie vieninteliai turi įstatymu suteiktą teisę tuos jų pačių primestus poreikius patenkinti. Naujoji profesionalų kasta, atsiradusi iš pirklių-amatininkų bei juristų luomo, ilgainiui virto

karinga ir itin uždara bendruomene, pasisavinusia teisę spręsti kaip, pvz., reikia maitinti naujagimius, mokyti vaikus, kokiais metodais gydyti, kokius vaistus galima vartoti, o kokių – ne. Ji tapo tarpininke tarp kiekvieno asmens ir dalykų, kuriuos šis siekia įsisavinti. Netgi Čikagos šungaudžiai palaipsniui virto patikimais šunininkystės kontrolės ekspertais, – ironizavo mąstytojas. Išaugęs ir sustiprėjęs profesionalų luomas „įtvirtino slaptas žinias apie žmogaus prigimtį, kuriomis jie vieninteliai turėjo teisę disponuoti. Jie siekė monopolijos spręsti apie tai, kas yra nukrypimas ir kokių vaistų reikia jam gydyti. Pvz., advokatai mano, kad jie vieninteliai turi *legalią* teisę talkinti skyrybų bylose. Duobkasiai tapo profesija, pasivadinę *mirtechnikais* ir įgydami kolegijų kredencialus ar atstovaudami savo profesijai išrinkę vieną iš savo narių *Lions* klubo prezidentu. *Mirtechnikai* sudaro profesiją tuomet, kai įgyja galią pasitelkti policiją sustabdyti laidotuves, jei kas nors kitas, o ne jie balzamavo ir pašarvojo mirusįjį. Visose išivaizduojamose sferose šios naujos dominuojančios, autoritarinės, monopolistinės, įteisintos ir kartu nustekenančios bei efektyviai atimančios įgalumą iš individo profesijos tapo vieninteliai viešojo gėrio ekspertai.“⁴² Ilgainiui visuomenė vis daugiau dalykų atidavė į „save akreditavusio elito“ rankas. Profesionalizacijos tendencijos bene aukščiausią tašką pasiekė XX a. antrojoje pusėje. „Kai gimiau, prieš Stalinui, Hitleriui ir Rooseveltui atėinant į valdžią, tik turtuoliai, hipochondrikai ir elito grupių nariai kalbėjo apie medicininę priežiūros poreikį vos pakilus jų temperatūrai. Tai buvo abejotinas

ir kvestionuotinas poreikis, kadangi gydytojai galėjo padėti ne ką daugiau nei močiutės. Pirmoji poreikių mutacija prasidėjo su sulfamidais ir antibiotikais. Kai infekcijų kontrolė tapo paprasta ir efektyvi rutina, pradėta išrašyti vis daugiau vaistų. Sergančiojo vaidmens priskyrimas tapo medicinos monopolija. Asmuo, kuris pasijuto *sergas*, privalėjo kreiptis į kliniką tam, kad jam būtų prisegtas *ligos* pavadinimas ir kad jis legaliai taptų vadinamųjų *sergančiųjų* mažumos nariu <...>. Antroji medicininių poreikių mutacija prasidėjo tuomet, kai sergantieji nustojo buvę mažuma. Septintojo dešimtmečio pabaigoje vienas iš dviejų piličių daugelyje Vakarų šalių tapo aktyviu ne mažiau nei trijų terapinių agentūrų klientu. Kiekvieno žmogaus dantys, iščios, kraujospūdis, psichika ar darbo įpročiai buvo stebimi, diagnozuojami ir koreguojami. Daugybiniai pacientų santykiai tapo geidžiamos sveikatos ženklu. Buvimas aktyviu kelių profesionalų klientu dabar suteikia asmeniui aiškiai apibrėžtą vietą paslaugų vartotojų pasaulyje, kurio labai funkcionuoja mūsų visuomenė.⁴³ Trečiąją stadiją šie procesai pasiekė tuomet, kai kiekvieno žmogaus „poreikius“ ėmė tenkinti specializuotos profesionalų (Illichio žodžiais tariant, „pedokratų“) komandos, veikiančios netgi vaikų darželiuose, o vėliau lydinčios mokykloje ir darbovietėje. Profesionalizmo kultui išsigalėjus visose visuo-

menės gyvenimo srityse, institucijos įgijo anksčiau neregėtą galią ir virto pernellyg produktyviomis, paversdamos visus žmones neigaliais, nesugebančiais išsiversti be jų teikiamų paslaugų. O paslaugas teikiančių institucijų vaidmenį sustiprino keletas modernių iliuzijų: mintis, esą žmonės gimsta vartotojais, kurių poreikiai gali būti patenkinti tik tuomet, jei jie perka daiktus ir paslaugas, įsitikinimas, kad technologinė pažanga yra inžinerijos produktas, įteisinantis didėjančią profesionalų dominavimą, kad bet kurie žmonių naudojami įrankiai turi būti patvirtinami profesionalų, kad ekspertai nustato, ko žmogui reikia ir ko ne, galiausiai – mitas, kad žmogus privalo tapti profesionaliu pagalbos sau teikėju – būtent pastarąjį įkūnija nuolat didėjantis „pagelbėk sau“ tipo lektūros srautas... Vienintelis būdas įveikti šią permanentinę krizę – įgalumą atimančių profesijų amžiaus peržengimas, o tai padaryti gali tik ryžtingos, užsispyrusios mažumos, pajėgios ir filosofine, ir juridine prasme išaiškinti visai visuomenei, ko jai iš tiesų nereikia. Šiam procesui išibėgėjus, šiuolaikinės visuomenės socialinė panorama turėtų iš esmės pasikeisti, o žmogus įgyti daugiau autonomijos ir atgauti jam priklausančią sprendimo teisę rinktis tik tai, ko jam ar jai iš tikrųjų reikia, atsisakyti profesionalių paslaugų, kai šios ima grėsti asmenybės integralumui ir autonomijai.

MODERNIŲ IDĖJŲ IR KONCEPCIJŲ ISTORINĖS REKONSTRUKCIJOS LINK

Istoriko išsilavinimas Illichui itin praverė 1976 m. nutraukus CIDOC'o veik-

lą Meksikoje ir po kurio laiko, praleisto keliaujant (dažniausiai pėsčiomis) po

Šiaurės Indiją ir Pietryčių Azijos šalis, persikėlus į Europą ir ėmus dėstyti Vokietijos universitetuose. Devintojo dešimtmečio pradžioje paskelbtuose veikaluose vis labiau ryškėjo istoriškumo lygmuo. Knygoje *Šešėlinis darbas*⁴⁴ filosofas, veikiamas ekonomikos istoriko Karlo Polanyi studijų, ėmėsi kritiškai analizuoti kai kurias moderniosios eros tikrenybes, pirmiausia stokos (arba nepritekliaus) sampratą, susijusią su šiuolaikinės ekonomikos pagrindais. Polanyi buvo įtikinamai parodęs, jog visose žinomosiose istorinėse civilizacijose ekonominės varžybos buvo apdairiai ribojamos, kadangi buvo suvokta, kad bet kokia stoka socialiniame gyvenime leidžia prasiiveržti visa griauunančioms pavydo ir konkurencijos galioms, ir būtent dėl šių priežasčių žmonės buvo skatinami rūpintis savęs išlaikymu, tuo tarpu naujaisiais laikais rinkos išsilaisvino iš socialinės kontrolės, sukurdamos gausybę problemų. Illichas savo pirmtako išvalgas pritaikė tyrimui laikotarpio, kuris buvo vadinamas „vystymosi“.⁴⁵ Vystymosi programa, kuriai pradžią davė JAV prezidento Harry S. Trumano doktrina, viešai paskelbta 1949 m. sausio 10 d., reiškė milžinišką statybos ir pramonės plėtrą tarptautiniu mastu, lydimą šūkių: daugiau mokyklų, ligoninių, gamyklų, greitkelių ir t.t. Suprantama, tai reiškė masinį įvairių rūšių specialistų rengimą, o kartu ir naujų „poreikių“ kūrimą. Šiuos poreikius turėjo patenkinti vis didesnis visuotinio vartojimo lygis. Vystymosi ideologija buvo primesta visam pasauliui: išsivadavusios iš kolonijinio jungo, pasaulio valstybės suskubo

vytis Vakarus, perimdamos vakarietišką plėtros logiką: *homo economicus* ir jo kraštutinė atmaina – *homo industrialis*, kurio poreikiai apibrėžiami prekių kategorijomis, tapo esminiais vadinamųjų besivystančiųjų šalių imperatyvais. Vystymasis, pagrįstas dideliais suvartojamos energijos kiekiais ir profesionalų priežiūra, pasak filosofo, tapo vienu žalingiausių Vakarų misionieriškų pastangų, dėl kurių visuomenės iškėlė tikslą nežabotai kontroliuoti gamtą ir didinti vartojimo lygį, pagal jį apibrėžiant visuotinio gerbūvio sampratą. Vystymosi koncepcijų paskatinti ekonomistai dėmesį nukreipė į neformalų sektorių – šešėlinę ekonomiką, neapmokamą darbą, nelicenzijuotą statybą ir kt. Illichas šį vystymosi etapą interpretavo kaip dar vieną kolonizacijos formą, tik jau nukreiptą į tuos visuomenės sektorius, kurie ankstesnėje ekonomikoje susikūrė tam tikras savęs išlaikymo sąlygas, nubrėždamas aiškia skirtį tarp šešėlinės ir „namudinės“ („vernacular“) ekonomikos. Sąvoka „namudinis“ tapo itin svarbi Ilicho žodyne. Jis aiškino, jog „reikia tiesmuko žodžio, apibūdinančio žmonių veiklą, kai jie nėra motyvuojami minties apie mainus, reikia tokio žodžio, kuris reikštų autonomiškus į rinką neorientuotus veiksmus, kurių pagalba žmonės patenkina kasdienes poreikius – veiksmus, kurie pagal savo prigimtį išvengia biurokratinės kontrolės <...> sąvoka turi būti pakankamai plati, kad aprėptų maisto gamybą, kalbos formavimąsi, vaikų gimdymą ir rekreaciją, be privatizuotos veiklos... hobbio ar iracionalios ir primityvios procedūros nusakymo.“⁴⁶

Po metų išleistoje studijoje⁴⁷ Illichas toliau plėtojo namudinių vertybių analizę, susitelkdamas ties lyčių (arba tiksliau pasakius – vyriškos ir moteriškos giminės) santykių kaitos problemomis istoriniais ir moderniaisiais laikais. Visose senosiose visuomenėse, nepaisant tam tikrų ypatumų, tarp vyrų ir moterų pasaulių egzistavo skirtis: vyrai ir moterys turėjo savus papročius, įrankius, netgi kalbėjimo būdą. Kad ir kaip tos visuomenės skirtųsi, remtųsi matriarchato ar patriarchato tradicija, visur egzistuoja šios dvi viena kitą papildančios sferos, kurios ir apibrėžia viena kitą, ir priešpriešina save viena kitai. Nėra jokio bendro vardiklio, kuris leistų visuomenę redukuoti iki ekonominių individų, besivaržančių dėl nepriteklaus bendrijos, tad „namudiniame pasaulyje“ vyriška ir moteriška giminė yra saistoma viena su kita tam tikromis proporcijomis. Moderniojoje visuomenėje, suirus tradiciniam viena kitą papildžiusiam vyriškos ir moteriškos giminės pasauliui, žmonės tapo pakeičiami, erdviškai suvienodinti, pajungti monetarinei ekonomikai ir lyčių varžyboms. Įsigalėjo „ekonominė lytis“ – dualybė, besivaržanti dėl iliuzija pagrįstos ekonominės, politinės, teisinės ir socialinės lygybės. Vyras ir moteris tapo niekatrosios giminės ekonominiais veikėjais, neturinčiais jokių kitų bruožų, išskyrus vartotojiškas funkcijas.

Kadangi moterys šiuolaikinėje visuomenėje atlieka didžiąją dalį „šešėlinio darbo“, kurį sudaro vaikų auginimas, namų ruoša, ūkio priežiūra ir apsipirkimas, Illichio nuomone, būtent feministinės pakraipos tyrinėtojos turėjo sutelkti

dėmesį į šią problematiką, atskleisdamos, kaip prekinės gamybos santykiai „įkalina“ moteris šešėlinėje sferoje. Veikiai paaiškėjo, kad istorinė retrospektyva, kurios ėmėsi filosofas, norėdamas apčiuopti „namudinių vertybių“ esmę ir jų degradaciją moderniojoje visuomenėje, užuot suteikusi kryptį feministiniams tyrimams, tik sukėlė aistras ir iššaukė akademinį feminisčių priešišumą, o jo išvalgos buvo atmestos kaip įkvėptos „patriarchalinių“ paskatų bei tradicionalizmo. Po šios išvalgos, novatoriškos, tačiau iki galo nesuprastos ir neįvertintos knygos Illichas atsisakė moderniosios visuomenės institucijų ir jų suformuoto mentaliteto kritiškos analizės ir savo dėmesį sutelkė į, jo žodžiais tariant, „suvokimo istoriją“. Vėlyvučiu savo kūrybos tarpsniu jis ėmė sąmoningai vengti viešumos: nustojo bendrauti su žiniasklaida teigdamas, kad jo darbui pakanka jo skaitytojų auditorijos. Su artimiausiais bičiuliais ir bendradarbiais ėmė plėtoti konceptualius kelių kryptių istorinius tyrimus.⁴⁸

Pasikeitus mąstytojo interesams, pakito ir jo veikalų žodynas: užuot, kaip ir anksčiau tyrinėjęs „vertybes“, jis pasitelkė gėrio sampratą. Pasak mąstytojo, vertybes galima atsieti nuo konkrečios vietos ar laiko, paversti jas, tarsi kokią valiutą, universalijomis, kurias esą galima lyginti ir išmatuoti, tuo tarpu gėris visuomet yra ir liks gėris... Ši nuostatų kaita atsispindėjo Illichio plėtoje pojūčių arba suvokimo istorijoje. Devintojo dešimtmečio viduryje jis paskelbė nedidelės apimties studiją *H2O ir užmaršties vandenys*, kurią parašė priėmęs kvietimą

dalyvauti Dalaso Humanitarikos ir kultūros instituto surengtame simpoziume, kuriame buvo svarstomas municipalinis planas įrengti šiame Teksaso didmiestyje dirbtinį ežerą.⁴⁹ Filosofo žvilgsniu jis peržvelgė vandens istoriją ir įvertino skysčio sąsajas su vaizduote nuo antikos laikų, atsispindinčias mitinėje graikų Letoje, nuplukdančioje mirusiųjų atmintį į Mnemozinės baseiną, iki vandens kaip mechaninės substancijos sampratos, išsugalėjusios moderniaisiais laikais. Įkvėptas Gastono Bachelardo idėjų apie sapnų prigimtį, mąstytojas vandenį susiejo su atmintimi, atskleidė jo simbolizmą ir metaforiškumą, išsiskynusį senaisiais laikais, kurių, deja, tapo neįmanoma atgaivinti redukavus vandenį iki distiliuoto skysčio. Graikai vandenį siejo su katarsiu, kadangi Letos vandenys tuos, kurie perplaukdavo į mirusiųjų karalystę, išlaisvindavo nuo atminties. Ilgainiui vanduo prarado visas ankstesnes prasmes: mieste jis tapo tinkamas valymo ir atliekų pašalinimo funkcijai. Šiuos procesus paspartino britų chirurgo Williamo Harvey'o atrasta kraujo apykaitos organizme sistema, galiausiai, XIX a. architektai miestą ėmė įsivaizduoti kaip socialinį kūną, kuriuo vanduo cirkuliuoja mechaniškai, pašalindamas iš jo nešvarą ir atliekas. Apšvietos pradžioje pats miestas jau buvo interpretuojamas kaip blogiu kvepianti vieta, kurią dera iškvėpinti nuplaunant. Šitai nunykus ankstesnėms vandens prasmėms ir pats sumanymas Dalase įrengti dirbtinį ežerą, Illich'o nuomone, buvo ne kas kita, o tik vieša perdirbto tualetų vandens srauto ekspozicija – moderniajame pasauly-

je vanduo virto tik techniškai apdorojamu resursu arba tiesiog H₂O.

Devintajame dešimtmetyje Illichą ėmė dominti kai kurios vis labiau ryškėjančios šiuolaikinio gyvenimo tendencijos – žodžių reikšmės nunykimas, „plastinės“ kalbos išsigalėjimas, sparti vaizdo kultūros plėtra ir rašto kultūros marginalizacija. Vietoje žodžių, tekstuose ėmė vyruoti vaizdai, lentelės, diagramos – tai reiškė, kad Vakarų kultūroje vyko rimtos, ilgalaikių pasekmių turėsančios transformacijos. 1988 m. kartu su savo bičiuliu, idėjų istoriku Barry Sandersu filosofas paskelbė veikalą *ABC: liaudies proto suraidyninimas*, kuriame nuo vaizdo kultūros slenkščio atsigrėžė atgal į rašytinio žodžio ištakas bei archajinį oralinės kultūros tarpsnį. Ši įdomi ir išvalgi studija praplėtė šiai problematikai skirtų tyrimų lauką, iškėlė naują požiūrio perspektyvą, praturtindama Marshallo McLuhano, Haroldo Inniso, Walterio Ong'o, S.J., bei Elisabeth Eisenstein plėtotą tyrimų kryptį.

Rašto, o vėliau knygų spausdinimo išradimas (Gutenbergo epocha) civilizacijų istorijoje buvo liminaliniai (virsmo) laikotarpiai, padarę didžiulę įtaką visiems visuomenės gyvenimo aspektams. Kaip dar anksčiau rašė kanadietis komunikacijų istorikas Haroldas Innisas, „visa rašymo sistema tampa tam tikros klasės nuosavybe ir ima remti aristokratijas. Paprasta, judri rašymo sistema leidžiasi adaptuojama iki namudinės šnekos („vernacular“), tačiau adaptacijos lėtumas palengvina žinojimo ir hierarchijų monopolizaciją... Komunikacijų išradimai priverčia padaryti pertvarkymus ži-

nojimo monopolijos arba oligopolijos srityse“.⁵⁰ Pasak Illich, rašymas nėra viešintelė žinoma technika, skirta šnekos tėkmei organizuoti. Pvz., Zairo džunglių prie Kongo upės būgnininkai iki šiol žino posakius, kurie atitinka tam tikrus ritmus; jiems jų reikia tam, kad galėtų mušti būgną, nors niekas neatsimena, ką tie posakiai reiškia. Tuo tarpu Panamoje praktikuojami ritualai, kurių metu garsų seka naudojama taip, kad ritmas-melodija-artikuliacija sudarytų trijų dimensijų kontrapunktą, kuris apsaugo nuo bet kokių pokyčių, o giedojimas tampa mumifikuotu pasakojimu, nusidriekiančiu į senovės laikus. Taip išsaugomi teisės priesakai, užkeikimai, palaiminimai ir pan. Pati ištartis gali būti „priřišama“ prie daikto, pvz., Australijos maorių lazdos arba plunksnų pluošto, kurio dėka inkų pasiuntiniai galėjo atpasakoti jiems patikėtas žinias. Gestai, sutampantys su liturginiu murmėjimu, susieja šneką su kūno judesiais. Tik abėcėlės technika pasižymi galia sukurti „kalbą“ ir „žodžius“, kadangi jie atsiranda tik tuomet, kai yra užrašomi.⁵¹ Dainos, giesmės, prakalbos ar valdovų diktuojami tekstai priešistoriniais laikais nebuvo jokia žodžių seka, kadangi atskiros dalys turėjo tik girdimus kontūrus, kalbą charakterizavo ne žodžiai, bet skiemenys ar frazės, juos ir žymi *Logos*. Tad oralinėje kultūroje negalėjo būti turinio, kuris egzistuotų atskirai nuo žodžio. Be to, šnekos ir kalbos skirtumą pabrėžia tai, kad pastaroji – neutrali, o pirmoji – susijusi su šnekančiojo gimine: kiekviena ištartis yra nuoroda į šnekančiojo arba šnekančiosios giminę. Atsiradus abėcėlei, raštininkas

įgyja gebėjimą išnarstyti gyvą šneką į daleles, o skaitytojais – atgaminti raides alfabetiškai.⁵² Modernioji atmintis, pasak Illich ir Sanders, yra ne senosios graikų *mnemozinės*, bet vėlesnio lotynų kalbos žodžio *memoria* vedinys, kaip žodžiai ir tekstai, ji yra abėcėlės palikuonis, nes tuomet, kai šnekos tėkmę tapo įmanoma išreikšti fonetine transkripcija, susiklostė idėja, kad žinias ir informaciją galima laikyti galvoje it kokiam nors sandėlyje. Jie priminė dar trečiajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje (1928 m.) Milmano Parry paskelbtą hipotezę dėl Iliados autorystės: jis įrodė, kad ji galėjo atsirasti tik kaip oralinis deklamavimas šneka-muoju hegzametru, o taip pat, kad priešistoriniai epoi niekada nebuvo pažodinis pasakojimo atkartojimas, priešingai istorijai, kuri grindžiama žodžiais. Šią hipotezę po dviejų metų patvirtino jo mokinys Albertas Lordas, Serbijoje tyrinėjęs liaudies kanklininkų kūrybos techniką, susijusią su senąja epine tradicija. Taip buvo išsklaidytas Homero, kaip aklo dainiaus, garsiausio antikinio epo kūrėjo, mitas.

Vienas esmingiausių riboženklų kalbos istorijoje yra ispano Elio Antonio de Nebrija'os parengta *Gramatica Castellana* (*Kastiliečių gramatika*) – pirmoji Europoje, kurioje pabandyta namudinę šneką redukuoti iki gramatikos taisyklių. Joje teigiama, kad ispanų kalba turi tapti tokia, kuri užrašytą šneką. Galiausiai ją turėjo pakeisti dirbtinė, standartizuota kalba, kurios turėjo būti mokomi visi ispanų karalienės valdiniai. Šis Nebrija'os projektas sutapo su ryškia modernųjų laikų pradžios tendencija – pasitelkti tekstus

valstybės vadybai. Ispanų gramatikos kūrėjo užmojis buvo itin platus – pakeisti žmonių vartojamą namudinę šneką gramatiko sunarstyta kalba. Kasdienės šnekos standartizacija pasitelkiama tam, kad naują spausdinimo technologiją būtų galima pašalinti iš kasdienės kalbos sferos, t.y. užkirsti kelią žmonėms spausdinti knygas ir jas skaityti įvairiomis kalbomis, kurias jie anuomet vartojo.⁵³ Valstybė, įgijusi oficialios, išmokomos kalbos monopolį, įgauna galią kontroliuoti „laukini“, nemokomą skaitymo būdą. Autoriai pastebi, kad Nebrija'os išradimas buvo ne kiek nemenkesnis nei Kolumbo „atrastas“ naujasis pasaulis: „Tiek Kolumbas, tiek Nebrija pasiūlė savo paslaugas naujos rūšies imperijos kūrėjai (turima galvoje Ispanijos karalienė Izabelė – A. S.). Tačiau Kolumbas siūlė tik panaudoti naujai sukurtas karaveles tam, kad karališkoji galia būtų praplėsta iki to, kas vėliau taps Naująja Ispanija. Nebrija'os kreipimasis buvo esmingesnis – jis tvirtino, kad jo gramatikos panaudojimas karalienės galios išplėtimui visiškai naujoje sferoje, kurią jis siūlė sukurti pasitelkus patį užkariavimo veiksmą. Nebrija siekė sukurti mokomos gimtosios kalbos sferą – pirmąją išrastą universalaus ugdymo dalį. Kolumbas atvėrė kelią į Naująjį Pasaulį; Nebrija sukūrė būdą, kaip kontroliuoti Ispanijos pavaldinius pateikus būdą standartizuoti jų kalbą.“⁵⁴ Taip artėjant moderniesiems laikams kalba buvo paversta galios įrankiu.

Kalbos ir rašto tyrimus Illichas pratęsė veikale *Teksto vynuogynė*, kuris laikomas vienu labiausiai išbaigtų filosofo monografinio pobūdžio darbų.⁵⁵ Šis veikalas buvo skirtas iškilais viduramžių

mąstytojo – Hugo Sentviktoriečio, kuris, beje, Illichui buvo labai dvasiškai artimas, rašytinio palikimo aptarimui. Parašyta itin šilta, lyriška ir kiek elegiška maniera, knyga pateikė be galo išvalgią ir originalią Hugo Sentviktoriečio veikalo *Didascalicon* interpretaciją, tačiau joje buvo nagrinėjami ir bendresni raštingumo istorijos aspektai. Nuo pat antikos laikų iki XIII a. tokioje plačioje, skirtumais pasižyminčioje teritorijoje, kuri driekėsi nuo Juodosios jūros iki Iberijos pusiasalio, romėnų abėcėlė nebuvo naudojama užrašyti tai, ką žmonės sakė kasdienėje šnekoje – iki XIII a. abėcėlė buvo formaliam diktantui skirtas įrankis, – tvirtino Illichas. Tuo tarpu šiandieną abėcėlę suvokiame kaip šnekos užrašymo priemonę, nors ji tokia nebuvo ištiesus pusanthro tūkstančio metų: anuomet ji buvo naudojama tik rašymui lotynų kalba, juoba, kad per šešis su puse šimto metų, kai romėnai valdė Viduržemio jūros šalis, nė vienos iš nukariautų tautų šneka nebuvo užrašyta lotyniškais rašmenimis.⁵⁶ *Teksto vynuogynė* autorius išryškino kitų tyrinėtojų apeitą problemą – pokyčius, susijusius su Gutenbergo išrasta spausdinimo technika, su tais pokyčiais, kurie įvyko gerokai anksčiau – XIII a., pakitus rankraščio formatui ir išorinei sąrangai: sumažėjus raidžių ir lapų dydžiui, knygą buvo įmanoma laikyti rankose, užuot varčius ją ant specialaus stovo. Taip prasidėjo simbolinė knygos transformacija į mobilų objektą.⁵⁷ Kaip rašo Illichas: „Dvyliktojo amžiaus pabaigoje knyga įgijo simbolizmą, kurį išsaugojo iki mūsų laikų. Ji tapo beprecedentiško objekto simboliu, regimu, tačiau neapčiuopiamu, ku-

rį pavadinsiu knyginio tekstu. Ilgoje socialinėje abėcėlės istorijoje, šios raidos poveikį galima prilyginti tik dviem kitiems įvykiams: pilno fonetinio rašto išsivystymui, įvykusiam apie 400 m. pr. Kr.,

pavertusiam graikų kalbą tokia, kurią kalbėtojas galėjo reflektuoti, bei spaudos sklaidai XV a., kuri pavertė tekstą galin- gu naujos literatūrinės ir mokslinės pasaulėžiūros klotiniu.⁴⁸

VIETOJ IŠVADŲ

Šias moderniosios Vakarų kultūros raidos suvokimui esmingas temas mąstytojas svarstė ir kituose veikaluose, tarp kurių reikia išskirti jo straipsnių ir įvairioms auditorijoms skirtų paskaitų rinkinį *Praeities veidrodyje*, kuriame atsispindi interesų gelmės ir tyrimo kryptių įvairovė.⁴⁹ Šioje knygoje Illichas kalba apie tokius skirtingus moderniosios epochos produktus kaip *homo educandus*, atmintį, ekonomikos alternatyvas ir atliekų istoriją, šneką ir bendruomenę, rašto kultūrą ir technologijas, žmogaus būstą ir kt.⁶⁰ Vėlesniuoju savo gyvenimo laikotarpiu, kamuojamas sunkios ligos mąstytojas toliau plėtojo savo tyrimus: rašė apie universiteto ir teksto sąveikas, gilinosi į „reginių amžiuje“ išsikerojusią vaizdinio kultūrą, garso istoriją... Atsisakęs būti *homo educandus* ar pasiduoti kokiai nors kitai plačiai paplitusiai ir įtakingai modernybės ideologijai, atmetęs mąstymą įkalinančias dogmas Illichas liko ištikimas esminiams savo gyvenimo ir tiriamosios veiklos principams – kritiškai analizuoti moderniąsias institucijas ir jų suformuotos visuomenės mentalitetą, „praeities veidrodžiuose“ ieškoti kon-

ceptualių pavidalų, iš kurių susiklostė modernųjų laikų tikrenybės, kultivuoti daugiasluoksni ir įvairialypį nelinejinio pobūdžio mąstymą, išvengiant linijinės „pažangos“ konceptualių žabangų, nepasiduoti „moralinei korupcijai“, gresiančiai tiems, kurie nekritiškai skolina si tam tikru metu madingas teorines schemas. Nepaisant santūrumo ir šaltumo, su kuriuo pastaraisiais dešimtmečiais Vakarų akademinės bendruomenės priėmė jo idėjas, ir griežtą, istoriškai pagrįstą modernųjų institucijų ir sistemų kritiką⁶¹, apeidamos ir nutylėdamos be galo išvalgias, nonkonformistines mąstytojo pažiūras, jo veikalai ir mąstymo būdas padarė nemažą įtaką įvairių disciplinų tyrinėtojų būriui. Kaip ir kiti nekonvencionalūs, originalūs mąstytojai ir bendraminčiai (sociologas Jacquesas Ellul ar ekonomistas E. F. Schumacheris), Illichas lieka iškilias ir reikšmingas XX a. antrosios pusės Vakarų intelektualinio gyvenimo figūra, palikusia gausų ir įvairių filosofinės minties ir istorinių studijų palikimą, kuri skatina jo interpretacijų poveikį patyrusius tyrinėtojus plėsti jo atvertus išvalgų ir suvokimų horizontus.

Literatūra ir nuorodos

⁴¹ Ivan Illich. *Disabling Professions*. – London and New York: Maryon Boyars, 1977, p. 15–16.

⁴² Ten pat, p. 19–20.

⁴³ Ten pat, p. 24–25.

- ⁴⁴ Žr.: Ivan Illich. *Shadow Work*. – London and New York: Maryon Boyars, 1981. Ši knyga buvo parengta išplėtojus keletą esė, 1980 m. paskelbtų periodiniame leidinyje *CoEvolution Quarterly*.
- ⁴⁵ Taip pat žr. Ilicho bičiulio Gustavo Esteva'os parengtą skyrių *Development*, paskelbtą filosofo mokinio Wolfgango Sachso sudarytoje knygoje *Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. – London and New York: Zed Books, 1992, p. 7–23.
- ⁴⁶ Ivan Illich. *Shadow Work*... p. 57–58.
- ⁴⁷ Ivan Illich. *Gender*. – New York: Pantheon, 1982.
- ⁴⁸ Viena iš nedaugelio išimčių – ciklas išsamių pokalbių su žinomu Kanados rašytoju ir žurnalistu Davidu Cayley'u CBS radijui, kurių pagrindu buvo parengtos ir dvi knygos, itin reikšmingos Gilesniam jo mąstymo ir interesų kaitos bei jų kontekstų suvokimui.
- ⁴⁹ Ivan Illich. *H2O and the Waters of Forgetfulness: Reflections on the Historicity of „Stuff“*. – Berkeley: Heydey Books, 1985.
- ⁵⁰ Harold Innis. *The Bias of Communication*. – Toronto: University of Toronto Press, 1951, p. 4.
- ⁵¹ Ivan Illich, Barry Sanders. *ABC: The Alphabetization of the Popular Mind*. – New York: Vintage Books, 1988, p. 8.
- ⁵² Ten pat, p. 12.
- ⁵³ Ten pat, p. 68.
- ⁵⁴ Ten pat, p. 70.
- ⁵⁵ *The Rivers North of the Future: The Testament of Ivan Illich as told to David Cayley*. – Toronto: House of Anansi Press, 2005, p. 27.
- ⁵⁶ Ivan Illich. *In the Vineyard of the Text*. – Chicago and London: University of Chicago Press, 1993, p. 70.
- ⁵⁷ Ten pat, p. 113–114.
- ⁵⁸ Ten pat, p. 115.
- ⁵⁹ Žr.: Ivan Illich. *In the Mirror of the Past: Lectures and Addresses 1978-1990*. – London: Maryon Boyars, 1992.
- ⁶⁰ Reikia pridurti, kad daugelį metų Pensilvanijos valstybiniame universitete Ivanas Illichas skaitė „architektūros ir ikonografijos“ kursą, kartu su žinomu architektūros istoriku Josephu Rykwertu vadovavo architektūros srities doktoratams.
- ⁶¹ Jo indėlis į įvairių disciplinų istorinius ir filosofinius tyrimus išsamiai aptartas puikiame jo bendradarbių ir bendraminčių parengtame straipsnių rinkinyje *The Challenges of Ivan Illich*. Eds. Lee Hoinacki, Carl Mitcham. – New York: University of New York Press, 2002.